

CSAPODY TAMÁS*

A cservenkai halál-árok túlélői

A bori munkaszolgálatosok közül 1944. október 8-ára virradóra mintegy 1000 zsidót gyilkoltak meg a cservenkai téglagyárban. A vérengzést a községben állomásozó Waffen-SS katonái hajtották végre a munkaszolgálatosokat idáig kísérő magyar keret közreműködésével. Az áldozatok exhumálásáról 1957-ben készült jegyzőkönyv tartalmaz egy, a forrás megjelölése nélküli megjegyzést, miszerint „egy szemtanú azt állította, hogy egyeseknek, akik csak könnyebb sérülést szenvedtek, sikerült megszökniük”.¹ Szerencsére azonban számos olyan személyről tudunk, akik túléltek a vérengzést.

A németek a téglagyárban 1944. október 7-én este a még ott tartózkodó összes, mintegy 2000 bori munkaszolgálatost meg akarták ölni.² Ehhez minden bizonynyal megvolt a német előjáróiktól kapott parancsuk, mindent elő is készítettek, és a végrehajtást tervszerűen megkezdték. Az éjszaka kezdődő és hajnalig tartó tömeggyilkosságnak a Cservenka teljes lakosságára vonatkozó, német kitelepítési parancs vethetett véget.³ A vérengzésnek addig mintegy 1000 áldozata volt, de a túlélők száma is szinte ugyanennyi lehetett. Őket német katonai kíséret mellett, nagy veszteségek árán, Zomboron át Bajára és Mohácsra gyalogoltatták. A vérengzés éjszakáján a téglagyárból többeknek sikerült megszökni, másoknak pedig elbújni. Az első túlélők kategóriájába tartozott például Gárdos Károly,⁴ a későbbi izraeli karikaturista,

* A szerző a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. E-mail: csapody.tamas@med.semmelweis-univ.hu

¹ Zapisnik o izvršenoj ekshumaciji žrtava faizma [Jegyzőkönyv a fasizmus áldozatainak exhumálásáról]. Crvenka, 5. novembra 1957. Jevreski Istorijski Muzej – Beograd [Zsidó Történeti Múzeum, Belgrád] Reg. br.:1558. Signatura: K.22-1-1-15.

² A cservenkai téglagyárba összesen kb. 3000 fő érkezett meg 1944. október 5-én. Közülük kétszer 500 főt két nap múlva, október 7-én reggel német felügyelet mellett elindítottak Zombor felé. Az egyik csoport Bajára, a másik pedig Mohácsra ment. Utóbbiak között volt Radnóti Miklós költő is, aki 1944. október 6-án a téglagyárban írta a *Razglednica (2)* című versét.

³ A tömeggyilkosság 1944. október 7-én, 22–23 órakor kezdődött (napnyugta kb. 18.00 órakor volt). Befejezésére 1944. október 8-án, hajnali 3–4 órakor került sor (napfelkelte kb. 6.40 órakor volt).

⁴ Gárdos Károly [Kariel Gardosh/Goldberger Károly/Karl Goldberger és Dos/Dosch–becenevek] (Budapest, 1921. április 15.–Tel Aviv, 2000. február 28.) bori munkaszolgálatos. Párizsban, majd 1948-ban Tel Avivban letelepedett újságíró, grafikus, illusztrátor, karikaturista, Izrael kulturális attaséja.

aki a vérengzés előtt egy téglarakás tetejéről figyelte a történéseket, majd a hajnali szürkületben már kilométerekre járt a téglagyártól.⁵ A tetthelyre való kísérés közben, a vérengzés színhelyére vonuló egyik csoportból szökött meg Bondy Endre⁶ budaörsi karmester, magával rántva Ecker András bajtársát is.⁷ A túlélők második kategóriájába tartozott például Rosenberg Emil⁸ budapesti kereskedő, aki egy téglarakás tetején úgy el tudott bújni, hogy sem a vérengzés alatt, sem pedig utána nem találták meg.⁹

A túlélők további csoportja úgy élte túl a vérengzést, hogy a tömegsírból a „lelövésük” után ki tudtak jönni. Sérülten vagy épségben, de el tudták hagyni a tömeghalál színhelyének kiválasztott nagy agyaggödrot (a továbbiakban: halál-árok). A következőkben az ő személyükkel és megmenekülésük történetével foglalkozom.¹⁰

A tömeggyilkosság

A tömeggyilkosság éjszakáján Cservenka téglagyári vasútállomásán az akkor 29 éves, magyar nemzetiségű Paskó Mihály cservenkai vasutas volt szolgálatban.¹¹ Tanúvallomása szerint elaludt, és a fegyverropogás verte fel álmából. Az állomásfőnök kirendelte az állomásépület elé. A sem az áldozati, sem pedig az elkövetői oldalhoz nem tartozó Paskó Mihály szemtanúként számolt be a látottakról. Elmondásából kiderült, hogy a visszaemlékezésekben és a szakirodalomban eddig egy ipari egységként kezelt téglagyár valójában három téglagyárból állt. Az egykor önálló téglagyárak jóval korábban egyesültek már, de topográfiai szempontból mégis jól elkülöníthetők maradtak.¹² A helybeli Paskó Mihály ugyanis azt mondta, hogy az egyik téglagyárból (Welker) terelték át a munkaszolgálatosokat a harmadik téglagyárba (Glässer). A terelés két útvonalon történt, de a végcél ugyanaz volt.

⁵ Gárdos Károly (Dos): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin (szerk.): *Tanúk vagyunk...*! Tel Aviv: Magánkiadás, 1970. 112–113.

⁶ Bondy [Bondi/Blumenfeld] Endre (a. n. Gutmann Júlia; Gyulafalva, 1903. szeptember 18. – Budapest, 1970. március 16.) bori munkaszolgálatos, budapesti zongoraművész, zeneszerző, író, a Bethlen Téri Színház és a Comédie Orfeum karnagya, az Állami Déryné Színház zenei vezetője.

⁷ Bondy Endre: Cservenka. Gépelt kézirat, visszaemlékezés. Budapest, 1958. Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE), Nyszt: 2011.1007.1.9.

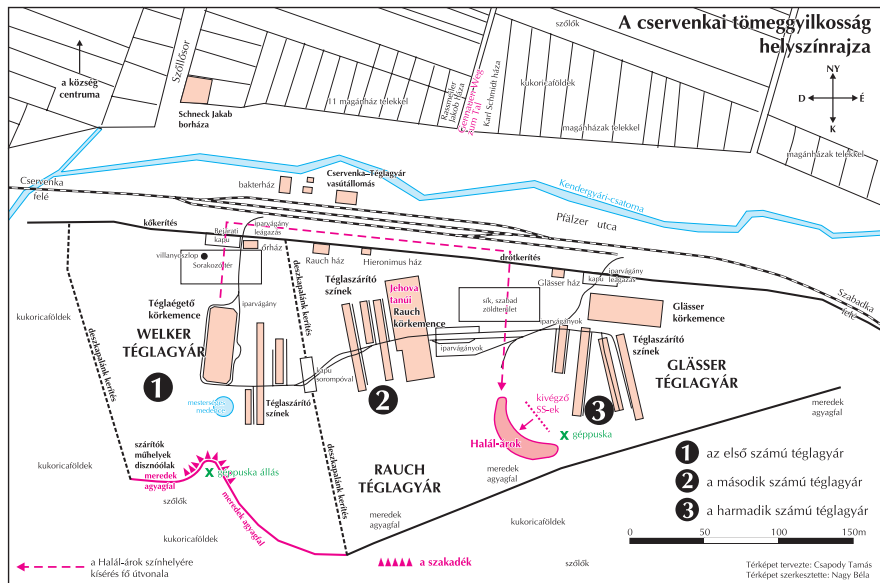
⁸ Rosenberg Emil (1903. március 19.– ?) bori munkaszolgálatos, budapesti kereskedő.

⁹ Rosenberg Emil szemtanú tanúvallomása. Budapest, 1945. április 20. Nyszt.: nincs. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.9. V-88503.7.

¹⁰ A tanulmányban közölt dokumentumokat és fényképeket minden esetben a tulajdonosok engedélyével közlöm.

¹¹ Paskó Mihály vasúti munkás, éjjeliőr vallomása. Arhiv Jugoslavije (AJ), Belgrád, Inv br 5096. 691-44.

¹² Glässer Márton, Rauch Károly és Welker Antal téglagyárosok, cservenkai lakosok 1910. április 1-én egyesítették téglagyáraikat. *Központi Értesítő*, 1910. május 12. 1092.

1. helyszínrajz. A cservenkai tömegvilkosság helyszínrajza

Forrás: Mostbacher János segítségével tervezett és Nagy Béla által szerkesztett térkép az „Ortsplan, Tschervenka 1944 von Karl Beel”¹³ és a „Gläser, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza”¹⁴ nevet viselő térképek, valamint az elkövetők és a túlélők visszaemlékezései alapján.

Az egyik útvonal a téglagyárakon kívül, az utcán, a másik a téglagyárakon belül haladt. Az első esetben az SS-ek kiléptették a csoportot a fával szegélyezett,

¹³ Ortsplan [helyi térkép], Tschervenka 1944 von Karl Beel. In: Vetter, Roland – Keiper, Hans: Unser Tschervenka. Der Weg einer Batschka deutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. Tuttligen, 1980. 676. (Méterarány: 1:3330.) Az 1944-es állapotokat tükröző, eredeti térképről készült, újrarajzolt térképmásolatot Karl Beel készítette (München, 1980. augusztus 1.). A térképmásolat néha egy, néha több nyelven (német, magyar, szerb) tünteti fel a cservenkai helység- és utcaneveket, valamint feltünteti minden egyes ház tulajdonosának nevét. (A helység- és utcaneveket a térképen megadott nyelveken közlöm.) <https://austria-forum.org/web-books/unsertschervenka00de1980iicm/eh0001> (Letöltés ideje: 2021. május 27.).

¹⁴ Gläser, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeli Térképtár, B XV c 393. ?, 1941. október 21. (Méterarány: 1:1000.). A helyszínrajz 1966-ban érkezett a HM HIM Térképtárba. A forrásáról, a provenienciájáról és a szerzeménynaplóból nem derül ki semmilyen további adat. A helyszínrajz bal felső sarkában megnevezett mellékletéről (5763 10/a. sz. m.) sem a Hadtörténeli Térképtár, sem pedig Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) nem rendelkezik információval.

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33974/?list=eyJxJdWVyeSI6ICJjc-2VydmVua-2EgdGVnbGFneWFyIn0> (Letöltés ideje: 2021. május 27.).

széles Pfälzer utcára. A kiválasztott csoport a téglala-, majd a drótkerítés mellett, észak felé haladt, azaz a Welker téglagyár kapuján kilépve, jobbra irányították őket, és elhaladtak a vasútállomás épülete előtt. Mintegy 200 méter megtétele után léptek be a Glässer téglagyárba. A másik útvonalon haladók értelemszerűen a téglagyári kerítés másik, belső oldalán haladva, közel ugyanilyen távolság megtétele után érték el a Glässer téglagyárat (1. helyszínrajz).

A halál-árok a Glässer téglagyár végében, a Pfälzer utcától mintegy 50–100 méterre lévő agyaggödör volt. A halál-árok zárt vége az utcára merőlegesen kezdődött, majd elkanyarodott és nyitott formában végződött. A halál-árok mögött, a téglagyár végén magas agyagfal futott végig, aminek a tetején a németek géppuskaállást létesítettek. Darvas Ferenc¹⁵ bori munkaszolgálatos túlélő (1. kép) visszaemlékezésében a halál-árkot a „*levágott domboldal részeként*” írta le.

Az általam ismert visszaemlékezések közül Darvas Ferenc adta a legpontosabb leírást a halál-árokról:

„A kapunál megálltunk. Bal felé hosszú fészerek látszottak, előttem pedig valamilyen emelkedés, a mögött pedig, a lövések fényében, egy levágott domboldal tűnt föl. Úgy tetszett a sötétben, mintha valami fal előtt álltak volna az emberek. [...] Amint a szemem hozzászokott a sötétséghez, akkor vettem észre, hogy amit én emelkedésnek láttam először, az egy árok hosszan elnyúló széle. A terep bal felé hirtelen lejtett, és valószínűnek látszott, hogy ott az árok nyitott. Az árok szélével párhuzamosan, rajvonásban álltak az SS-ek, egymástól 5–6 méternyire, és akit eléjük küldtek, azokat agyonlőtték, bele az árokba. Azt is észrevettem, hogy a levágott domboldal, bal felé, félkörben húzódik.”¹⁶

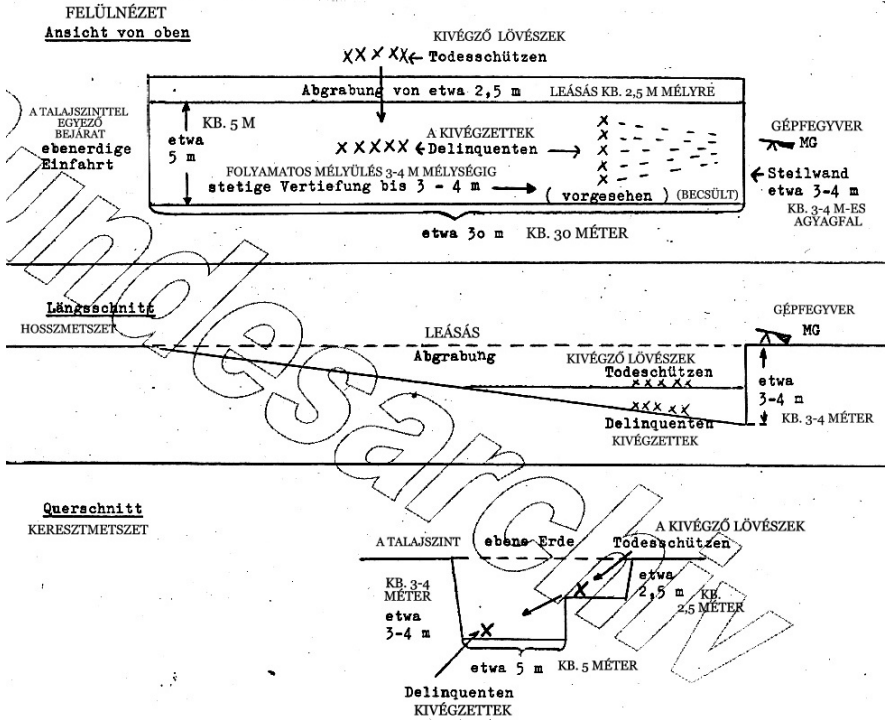

1. kép. A 87 éves Darvas Ferenc budapesti otthonában

Forrás: A szerző felvétele. Budapest, 2006. április 29.

¹⁵ Darvas Ferenc [Franjo] (a. n. Klein Regina; Budapest, 1919. szeptember 6. – Budapest, 2008. március 14.) bori munkaszolgálatos, partizán, budapesti munkás, tartalékos tiszt, bányász, politikai munkás, agrónomus, mezőgazdasági mérnök, az Országos Mezőgazdasági Fajtakísérleti Intézet tudományos munkatársa. Darvas Ferenc dokumentumait Darvas Ferenc nagybátyjától, Darvas Gábortól és Darvas Ferenc unokahúgától, Fancsalszky Gyulánétól kaptam kézhez szkennelt formában. Budapest, 2009. február 15.

¹⁶ Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása. Közreadja Csapody Tamás. *Mozgó Világ*, 2009. (63.) 5. 121–122.

2. helyszínrajz. Josef Daffe elmondása alapján a rendőrség által készített helyszínrajz a halál-árokrol

Forrás és megjegyzés: Josef Daffe első kihallgatása (Leonberg, 1968. június 21. Nytsz.: I/7-16-39/65. Staatsarchiv Ludwigsburg, EI 317 III. Bü 926. 123–124.) során elmondottak alapján a német nyomozó hatóság két akta oldalon, összesen négy vázlatrajzot készített a tömeggyilkosság helyszínéről. Josef Daffe a második kihallgatása során¹⁷ nem tartotta helyesnek ezeket a vázlatrajzokat, így az itt közölt hossz- és keresztmetszeti vázlatrajzot sem. A második kihallgatásán saját maga készített négy akta oldalon összesen négy hossz- és keresztmetszeti vázlatrajzot. A vázlatrajzok közül azért választottam közlésre az 1. számút, mert talán ez áll a legközelebb a valósághoz, továbbá a leginkább kidolgozott és áttekinthető. A vázlatrajzon nagybetűvel írt magyar nyelvű fordítások a német szóhasználatot követik és azok a szerző bejegyzései.

¹⁷ Leonberg, 1970. október 6. Nytsz.: VU2+3/64. Staatsarchiv Ludwigsburg, EI 317 III. Bü 926.134–137.

A tömeggyilkosságban részt vevő egyik német SS-katona, Josef Daffe¹⁸ vázlatrajzokat is készített a halál-árokrol (2. helyszínrajz). Vagyis az kb. 40–50 m hosszú és kb. 5–6 m széles, mélyebb része kb. 3–4 m, az alacsonyabb része pedig kb. 2.5 m mély volt.¹⁹

Az árokba lőtteknek vagy az árokba sérülés nélkül bezuhantaknak minimális esélyük volt a túlélésre. Az SS-katonák 2–6 méterről lőttek, ha szükségét látták, akkor többször is rálőttek az előttük lévő személyre. A német hadseregben rendszeresített, megbízható fegyvereket használtak. A vérengzés kezdetén elsősorban géppisztollyal, az éjszaka második felében meghatározóan Parabellum félautomata pisztolyokkal és 98k típusú Karabiner ismétlőpuskákkal gyilkoltak.²⁰ Egy-egy csoport legyilkolása után és a tömeggyilkosság legvégén kézigránátokat dobáltak a halál-árokba. A túlélés minimális esélye a személyes adottságokon (fizikai és mentális állapot, tudatosság) és a szerencsén túl a topográfiai helyzetből adódott. A lövést követően az áldozatok ugyanis nem minden esetben estek be közvetlenül a halál-árokba, ehhez az újonnan jövő munkaszolgálatosok igénybevételére volt szükség. Nekik kellett bedobni a halál-árokba a be nem esett halottakat. A szomorú és fizikailag is megterhelő feladat azonban néhány másodpercnyi időt adott a helyzet felmérésére és a lövés eldördülése előtti minimális cselekvésre. Ez a lövés eldördülése előtt, ha csak másodpercekre is, de felkínálta az árokba ugrás lehetőségét. Eldönthetetlen, hogy a mesterséges világítás és a holdfény, valamint a német katonák egy részének alkoholos befolyásoltsága segítette-e vagy nehezítette a túlélés esélyét.

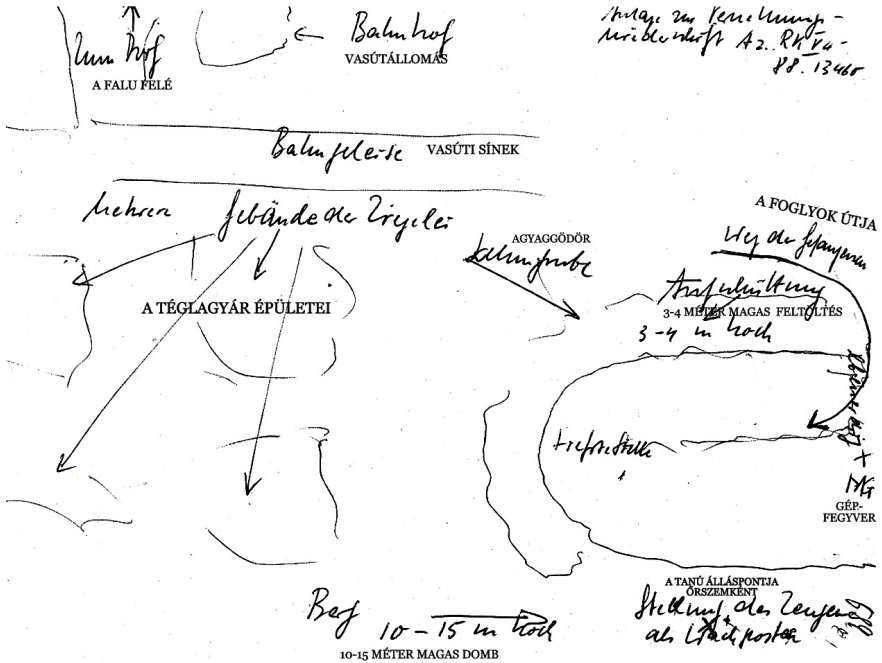
A vérengzés hajnali befejezését követően a német SS-katonák elvonultak, de közülük néhányan még legalább háromszor visszatértek. Szisztematikusan lelőtték a fájdmukban jajgatókat, a még életjelet mutatókat. Így tett Valentin Falkenstein²¹ és a már említett Josef Daffe, a Waffen-SS két katonája is (3. helyszínrajz). A halál-árokban tartottak szemlét, amikor onnan hirtelen kiugrott egy életben maradt áldozat, aki egy fel nem robbant kézigránáttal fejbe verte Falkensteint, majd

¹⁸ Josef Daffe (Újvidék, 1906. augusztus 5.–Rutesheim, 1977. február 8.) a Waffen-SS tagja, közlegény, asztalos, portás.

¹⁹ Josef Daffe tanúvallomása. Leonberg, 1968. június 21. Nytsz.: I/7-16-39/65. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 926. 136–137. Nem zárható ki, hogy több halál-árok is létezett, amik közül ez lehetett a legnagyobb.

²⁰ Karl Straub tanúvallomása. Kuppingen, 1968. április 18. Nytsz.: 16-39/65. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 926. 453.

²¹ Valentin Falkenstein (a. n. Catharina Eisenlöffel; Kiskér, 1905.03.13.–Cleveland, 1992.08.20.) a Waffen-SS tagja, korábban kilenc hónapig a jugoszláv hadsereg katonája, szíjgyártó mester. Kiskéren járt elemi iskolába, Verbászon járt gimnáziumba. 1952-ben kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba és Clevelandban telepedett le, 1957-ben kapott állampolgárságot. Az USA-ban különböző szakmákban dolgozott szakmunkásként. Nem ítélték el a cservenkai tömeggyilkosságban való részvételéért.

3. helyszínrajz. Valentin Falkenstein helyszínrajza a halál-árokraól és környékéről

Forrás: Valentin Falkenstein tanúvallomása. Cleveland, Ohio, NSZK konzulátusa, 1972. június 15. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 927.

Megjegyzés: Az Amerikai Egyesült Államokban élő Valentin Falkenstein a kihallgatása kezdetén mindent tagadott, majd elismerte, hogy a halál-árok fölötti oldalon őrfeladatokat látott el (a vázlatrajzon: „a tanú álláspontja őrszemként”), azért, hogy „...megakadályozza, hogy bárki az agyaggödör közelébe mehessen”. A vázlatrajzon nagybetűvel írt magyar nyelvű fordítás a szerző bejegyzései.

el akarta venni puskáját. Falkenstein segélykiáltására Daffe agyonlőtte a munkaszolgálatost. (Falkenstein elkábult és homloksebe később orvosi ellátást igényelt.)²²

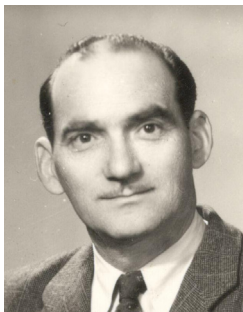
A katonaság szakaszosan hagyta el Cserenkát. A németek egyik csoportja a tömeggyilkosságot követő reggel Zombor felé kísérté tovább a túlélőket (kb. 1000 főt). Egy másik német katonai egység este hagyta el a községet. A magyar keret is elvonult reggel Zombor felé, de előtte még néhány főből álló, pár magyar keretlegénycsoport szintén felkereste a halál-árkot, feltehetőleg szintén legalább háromszor.

²² Valentin Falkenstein tanúvallomása. Cleveland, 1972. június 15. Nytsz.: Rk V4 – 88. 13 460. Staatsarchiv Ludwigsburg, El 317 III. Bü 926. 587.

A túlélők

1944. október 8-án a kora reggeli órákban Száll Antal²³ hadnagy vezetésével néhány bori keretlegény ment a halál-árokhoz. Száll felszólítására 16–17-en kúsztak ki az árokból. Egyértelmű volt, hogy Száll Antal meg akarta menteni az életben maradtakat, akik között ott volt Mandel Jenő²⁴ nagykőrösi üveges (2. kép) és Szauer László²⁵ (3. kép) seregélyesi kereskedő, továbbá két felvidéki munkaszolgálatos is.

A keret kivezette őket a téglagyár előtti széles Pfälzer utca téglagyári oldalára, a vasútállomás épületének környékére (4. kép). Itt a magyar keret parancsnoksága alatt, a bori Jehova tanúi munkaszolgálatosokból álló század már felsorakozott az indulásra.²⁶ Őket a második vagy középsőnek nevezhető (Rauch) téglagyár égetőjéből korán reggel kísérték a vasútállomás elé.²⁷ A Jehova tanúi az égetőből éjszaka a vérengzést, reggel pedig a nagy számban heverő halottakat és az elszórt órákat, ékszereket figyelhették meg. (A község istállóiban elszállásolt, bori nazarénus munkaszolgálatosok csak később csatlakoztak a menethez.) A zsidó túlélők beálltak a sor végére, levették velük a sárga csillagos ruhát, és a Jehova tanúktól kaptak másik ruhát. Nem ők voltak

2. kép. Mandel Jenő az 1990-es években Nagykőrösön
Forrás: Mandel Jenő és Mandel Tibor hagyatékában.

3. kép. Szauer László a budapesti lakásában 2006-ban
Forrás: A szerző felvétele, Budapest, 2006. június 21.

²³ Száll Antal (a. n. Bocskor Teréz; Budapest, 1911. január 12.– Budapest, 1997. július 5.) tartalékos hadnagy, bori keretlegény, mezőgazdász, a budapesti Magértékesítő Vállalat vezető beosztású dolgozója.

²⁴ Mandel Jenő (a. n. Lőwi Sára; Nagykőrös, 1915. május 4. – Nagykőrös, 1996. január 10.) bori munkaszolgálatos, nagykőrösi üveges- és képkeretező mester. A róla készült fényképet Mandel Jenő menyétől, özv. Mandel Györgyné Gulyás Teréziától kaptam meg levélpostai küldeményben. Kézhez véve: Budapest, 2006. július 24.

²⁵ Szauer László (a. n. Grosz Hermina; Seregélyes, 1919. március 28.– Budapest, 2010. december 16.) bori munkaszolgálatos, lakatos, kiskunhalasi rendőrnymozó, Budapesten a Baromfiipari Országos Vállalat inspektora, a Zöldért Vállalat kirendeltségvezetője, vállalati termelési osztályvezető.

²⁶ A mintegy 152 Jehova tanú, bori munkaszolgálatos, a második (Rauch) téglagyár égetőkamencéjének padlásán volt fül-, és részben szemtanúja a vérengzésnek. A tömeggyilkosságot követően, 1944. október 8-án reggel a magyar keret kísérte őket gyalog Zomborba, majd onnan vonattal Szentkirályszabadjára. Itt találkozott ismét a magyar keret a Cservenkán tőlük átvett bori munkaszolgálatosok életben maradt tagjaival, többek között Radnóti Miklóssal.

²⁷ Szinger Ádám: *Szinger Ádám élettörténete*. Évszám és hely megjelölés nélkül. Magyarországi Jehova Tanú Egház Archívuma (MJTEA), Nytsz.: nincs. Kézirat. 21–21.

4. kép. A cservenkai téglagyár vasútállomásának mai környéke

Forrás: A szerző felvétele, Cservenka, 2005. július 20.

Megjegyzés: A fénykép közepén látható zöld sávban folyt a Kendergyári csatorna, tőle jobbra négy sínpar volt, míg a vasútállomás épülete a csatorna és a sínek között állt, illetve áll ma is. Ezen a területen várakozott a Jehova tanúiból álló bori munkaszolgálatos század.

azonban az egyedüli túlélők, akik beálltak a sorba. A halál-árokból nem egyszerre, hanem különböző időpontokban tudtak kijönni a munkaszolgálatosok. Lehetséges, hogy a téglagyárakban elbújt és reggel előmerészkedő munkaszolgálatosok is beállhattak a sorba.

A gyalogmenet Cservenka községen át elindulni készült nyugat, azaz Zombor irányába. Megjelent azonban Tólas András²⁸ hadapródörmmester, a keret tagja és a közeledő SS katonák láttán kiabálva szólította fel menekülésre a zsidó túlélőket. Ők fejvesztve menekültek, amerre láttak. Szauer László a két felvidéki bajtársával a menetiránnyal szemben kezdett el rohanni, át a vasúti síneken, a Kendergyári-csatornán és a valószínűleg a házak között nyíló, Gennauen Wegzum Tal (Út a völgy felé) nevű földútra futottak be. A földút két sarokháza Rassmeiler Jakob és Karl Schmidt tulajdonában volt.²⁹ Szauerék már elérték a házak mögött

²⁸ Tólas (Tólos) András (a. n. Konrád [Kondrád] Anna; Demecser, 1915. január 4. – Budapest, 1947. február 27.) hadapródörmmester, bori keretlegény, magántisztviselő, demecseri lakos. A népbíróság háborús bűncselekmények elkövetése miatt halálra ítélte és kivégezték. Sírja a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcellájában található.

²⁹ A Gennauen Wegzum Tal utca mind a mai napig egy házak nélküli, dimbes-dombos területen keresztül halad, a község középpontja felé tartó, hosszú és kanyargó földút. Akkoriban

5. kép. *A Gennauen Wegzum Tal (Út a völgy felé) földút mai bejárata*
 Forrás: A szerző felvétele, Cservenka, 2005. július 20.

kezdődő szőlőket, amikor a német katonák tüzet nyitottak rájuk. A menekülőknek szerencsájük volt, és a halál-árok után másodszor sem találták el őket (4–6. kép). Szauer menekülés közben döbbsent rá arra, hogy előző nap, a Cservenkát átszelő Ferenc-csatornánál, az általa is pakolt lőszerekkel hajtották végre a vérengzést. Azzal lőttek rá és a halál-árookban a lábainál fekvő, a meneküléskor mellette futó, nála fiatalabb, felvidéki bajtársára is, akinek kabátján és az inggallérján úgy ment át a golyó, hogy az a gallér belső oldalát égette meg.³⁰ Mandel Jenő három bajtársával együtt szintén megmenekült. Közülük az egyiknek átlőtték a karját, a másinak kézigránatszilként tépte fel az arcát. Mandelnek a báránybőrbéléses kabátját vállmagasságban lyukasztotta ki a golyó, és esése után a feje alá csavarodott a jobb keze.³¹

A Husztról származó Teichmann Zalman³² egy golyó és egy kézigránát szilkája sebesített meg a halál-árookban. Innen mégis ki tudott jönni, bár az első, erős vérzéssel járó lőtt sebe is a halálát okozhatta volna. (A golyó két-három

szőlők voltak mindkét oldalon, most kukoricát termesztenek a területen. Bejártam: 2006. június 2.

³⁰ Szauer László: Emlékeim a munkaszolgálatról. In: Szele Anna – Szele György (szerk.): *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44.* Budapest: Makkabi Kiadó Kft., 2004. 49.

³¹ Ballai Ottó: Csákány, talyiga, lapát és sortűz. *Pest Megyei Hírlapnak a Nagykőrösi Hírlap* címmel megjelent különkiadása. 1984. május 26. 1.

³² Teichmann [Teichman] Zalman [Zalman Teichmann] bori munkaszolgálatos. Kárpátaljáról, Huszt környékéről származott és később Izraelben telepedett le, ahol ortodox rabbiként szolgált.

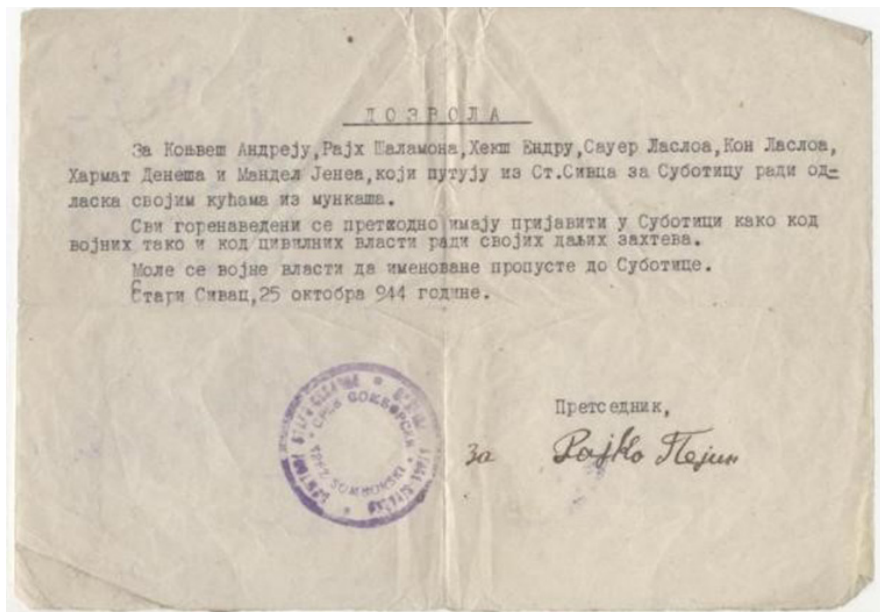

6. kép. *A Gennauen Wegzum Tal (Út a völgy felé) földút folytatása*
Forrás: A szerző felvétele, Cservenka, 2005. július 20.

centiméterrel a füle alatt, három fogát kitorve, közvetlenül az orr mellett jött ki). A lábát ért kézigránászilánk meggátolta a mozgásban.³³ Teichmann Zalman egy Liebermann nevű magyar zászlós és a kíséretében megjelenő keretlegény jóindulatú felszólítására jött elő a halál-árokba, majd beállt a Pfälzer utcában várakozó sorba. A halál-árokba sérülés nélkül előbújó és már a sorban álló Winkler nevű munkaszolgálatos³⁴ levette saját fehér ingét, és bekötötte Teichmann vérző fejét. Az ing azonban azonnal átázott a vértől. A Waffen-SS katonák hirtelen feltűnésekor azonban Teichmann két bajtársával együtt, a széles Pfälzer utcáról nem letérve, észak felé menekült. Erre is kukoricaföldek voltak. Az egyik menekülő bajtársa, a halál-árokba vele együtt előbújó Abramovicz (Abramovics) volt. Teichmann szilánkkal a lábában nem bírta a futást és lemaradt, majd megállt. Két bajtársa azonban a lövések közepette sem hagyta magára, visszarahantak érte és magukkal vitték. Az üldözés mintegy két kilométeren keresztül tartott, de mindhármuknak sikerült megmenekülni. Teichmannék 6–7 kilométerre távolodtak el Cservenkától, amikor egyik nap a kukoricásban végkimerülten feküdtek, és a közelükben megjelent egy kutya. A szintén közelükben lévő SS katona azonnal végzett volna velük, ha a kutya ugatásba kezd. Végül Teichmannékat a helyi lakosok a szomszédos

³³ Nathan Eck: The March of Death from Serbia to Hungary (September, 1944) and the Slaughter of Cservenka [Eröltetett menet Szerbiából Magyarországra (1944. szeptember) és a cservenkai mészárlás]. In: *Yad Vashem Studies*, Volume II.1958. 255–294.

³⁴ Zalman Teichman [Teichman Zalman] visszaemlékezése. *Yad Vasem Archiv (YVA)*, 03/124.

7. kép. Ószivácon kiállított utazási engedély hét volt bori munkaszolgálatosnak

Forrás: Szauer László magángyűjteményéből.

Fordítás: „Utazási engedély, mely Könyves Andor, Rajh [Reich] Salamon, Heks Endre, Szauer László, Kon [Kohn] László, Harmat Dénes és Mandel Jenő nevére lett kiállítva, akik Ószivác településről Szabadkára utaznak haza munkaszolgálatról. Fent nevezettek kötelesek Szabadkán a katonai és polgári hatóságoknál jelentkezni a további kérelmeik be-terjesztését megelőzően. Kérjük a katonai hatóságokat, hogy nevezetteket Szabadkáig ne gátolják mozgásukban. Ószivác, 944. október 25. Az elnök helyett, Rajko Pejcin.”

Megjegyzés: Az utazási engedélyben név szerint felsorolt hét volt bori munkaszolgálatos közül Heks Endre, Kohn László és Harmat Dénes ismeretlen módon menekült meg.

Ószivácra vitték orvoshoz, később pedig Temesváron gyógyították.³⁵ Temesvári orvosai – Teichmann visszaemlékezése szerint – az életben maradását orvosi csodaként emlegették.³⁶

Szauer László nem nevezte meg név szerint a vele együtt a halál-árokából megmenekülő és később vele együtt tovább menekülő két felvidéki bajtársát. Ószivác felszabadulása után a részükre kiállított közös utazási engedély azonban arra enged

³⁵ Ószivác 1944. október 20-án szabadult fel.

³⁶ Eck, 1958. 255–294.

következtetni, hogy az érsekújvári Könyves Andor³⁷ és a szobránci Reich (Reisz) Salamon³⁸ volt a két felvidéki bajtárs (7. kép).³⁹

Szauer László és Mandel Jenő végül együtt indultak hazafelé, de ezt megelőző és a közös indulás utáni történetük különböző. Szauer László két felvidéki bajtársával, Könyves Andorral és Reich (Reisz) Salamonnal együtt tudatosan kelet felé vették az útirányt. A szőlők után a kukoricásban bújtak meg, majd sikerült egy partizánokkal kapcsolatban álló tanyán elbújniuk. Kezdetben csak tejet és tejlevest kaptak, nehogy az éhezés után a gyomruk baja essen.⁴⁰ Szauer két héten keresztül felfegyverkezve járt a tanyabeliekkal, hogy figyeljék a németek mozgását. Mandel Jenőket szintén szerb partizánok bújtatták, de először egy tanya istállójában, majd ósziváci parasztnál törték a kukoricát. A felszabadító csapatok megérkezése után az említett, szabad mozgáshoz szükséges dokumentum beszerzését követően Szauer, Mandel és a többiek gyalogosan Szabadkára mentek. Itt Szauer egy nyitott vagonban utazott lakhelyére, Kiskunhalasra, ahová 1944. november 6-án érkezett meg.⁴¹ Mandel Szabadkán maradt, ahol egy üvegesnél talált munkát. 1944 decemberében vonattal jutott el a felszabadult Kecskemétiig, ahonnan gyalog ért Nagykőrösre. A golyó szaggatta báránybörbéléses kabátját megőrizte, és később a fia is jól emlékezett rá.⁴²

A Cserenkát szintén megjárt nazarénus Papp Bálint⁴³ bori munkaszolgálatos évtizedekkel később találkozott Mandel Jenővel. Papp a feleségével együtt kereste fel őt nagykőrösi lakhelyén. A beszélgetésük során Mandel részletesen elmondta neki a halál-árokba lövésének és megmenekülésének történetét. Ebben a beszélgetésben Mandel Jenő úgy nevezte meg a vele történeteket, hogy „*Kérem, engem kivégeztek!*”⁴⁴

A halál-árokból előkerültek közül nem mindenki állt be a vasútállomás előtt várakozó sorba. A tömeggyilkosság kapcsán az egyik legtöbbet idézett bori munkaszolgálatos Pottesmann Vilmos⁴⁵ szabadkai erdőmérnök. Az ő tanúvallomá-

³⁷ Könyves Andor (a. n. Roff Etel; Érsekújvár, 1921. március 12. – ?) bori munkaszolgálatos.

³⁸ Reich (Reisz) Salamon (a. n. Grünfeld Mina; Szobránc, 1921. október 1. – ?) bori munkaszolgálatos.

³⁹ A dokumentumot Szauer Lászlótól kaptam CD-n. Budapest, 2006. június 21. A dokumentum Szauer László jogutódjai, Szauer Péter és Szauer Miklós tulajdonában vannak.

⁴⁰ Éber Sándor: Bor túlélői. Halottak közt és az erdőben, sakkozva. *Magyar Hírlap*, 2003. augusztus 23. 22.

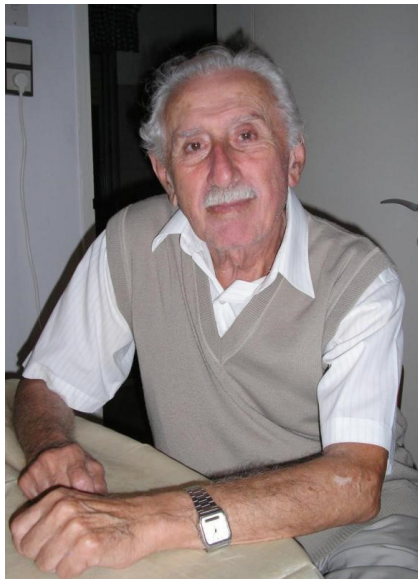
⁴¹ Szauer, 2004. 49–50.

⁴² Mandel Jenő fiának, Mandel Tibornak a közlése. Telefoninterjú, 2006. május 5.

⁴³ Papp Bálint (a. n. Boros Julianna; Dévaványa, 1921. november 26. – Szeged, 2017. augusztus 30.) bori munkaszolgálatos, hűtlenségért bebörtönzött nazarénus, szovjet hadifogoly, budapesti gépkocsivezető.

⁴⁴ Papp Bálint: *Fogságom története*. Budapest: Magánkiadás, 1999. 57–58. A gyilkosságot nem előzte meg ítélet, ezért pontosabb, ha kivégzés helyett a gyilkosság megnevezést használjuk.

⁴⁵ Pottesmann [Potteszman, Potesman, Potteszmann, Potasman, Rottesmann] Vilmos, Willy Potasman (a. n. Rothschild Lujza; Szabadka, 1920. december 3. – Naharija, 2011.01.17.) bori

8. kép. A 86 éves Pottesmann Vilmos nahariai otthonában

Forrás: A szerző felvétele. Naharia, 2008. október 19.

Megjegyzés: Pottesmann Vilmos bal könyökénél jól látható a halál-árokban szerzett kézigránátszilánk okozta sérülés.

re álló, rácélzó német katonával, de azonnal belátta, hogy tehetetlen vele szemben. A katona újra rálőtt, de a forgolódás közben megint elvétette a lövést: Darvas füle mellett füttyült el a golyó. Darvas sértetlenül bukott be az árokba. Mikor már minden elcsendesült, az árok nyitott vége felé kúszott kifelé. Éppen akkor még három bajtársa, köztük Pottesmann Vilmos is kifelé kúszott. A téglagyári, két méteres, kéményszerű téglarakásban rejtőztek el sötétedésig. Amíg ott bújtak el, két alkalommal is arra ment a Tólas András hadapródörmester vezette különítmény néhány tagja,⁴⁷ és legalább két túlélőt lelőttek. A szárítószíneknél napközben játszadó

sát a Vajdaságban elkövetett háborús bűncselekményeket kivizsgáló jugoszláv bizottság⁴⁶ is idézte. Pottesmann a halál-árokban – mint általában mindenkit, – először arra kötelezték, hogy a már ott fekvők holttestét dobja az árokba. Bajtársával megölelték egymást, elbúcsúztak, és elkezdték a parancs végrehajtását. Pottesmann nehezen mozgott, mert az előző napokban egy német teherautó elsodorta, és sántított az egyik lábára. Pottesmann a neki ismeretlen holttestet úgy dobta az árokba, hogy vele együtt beugrott oda. Az abban a pillanatban eldördült puska golyója nem találta el, a később bedobott kézigránátszilánktól viszont a bal könyöke megsérült (8. kép).

Hasonlóan a szerencséjének köszönhető megmenekülését századtársa, a már említett Darvas Ferenc is, azzal a különbséggel, hogy ő tudatosan is készült „a megmenekülésre”. Darvas is bedobta ugyanis halott bajtársát a halál-árokba, de a közben eldördülő golyó őt sem találta el. Ekkor szembefordult a tőle 6–8 méterre

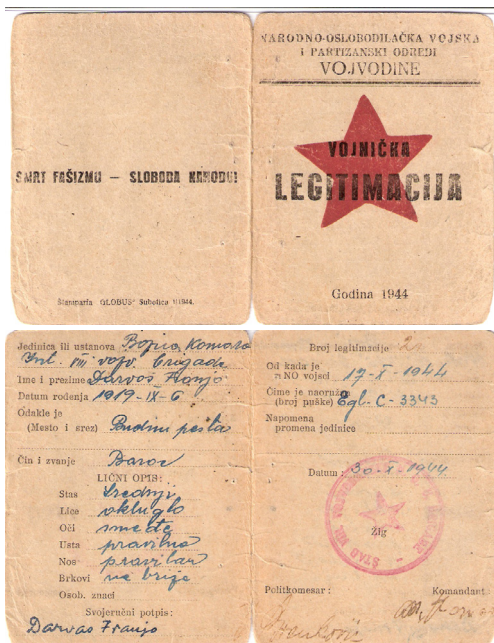
munkaszolgálatos, szabadkai tanár, erdőmérnök, izraeli mérnök. Jugoszláviából vándorolt ki Izraelbe.

⁴⁶ Pottesmann Vilmos tanúvallomása. In: *A fasiszta megszállók és támogatóik zsidóellenes gázettei Jugoszláviában*. Ötödik rész. Bácska és Baranya. Kézirat. Belgrád, 1952. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML), XX-G 85.32. 78–79.

⁴⁷ A Tólas András hadapródörmester vezette különítmény tagjai Puruczki János honvéd, Sisák György tizedes, Surányi Boldizsár őrzető, Szabó Barla Zoltán szakaszvezető és Szokolits Ferenc honvéd voltak.

gyerekek is nagy veszélyt jelentettek, mert ha észreveszik és elárulják őket, akkor a katonák végeznek velük. A túlélők megvárták a sötétedést, és amikor a távolból meghallották, ahogyan a német katonák énekelve elhagyják Cservenkát, ők is elhagyták búvóhelyüket. Darvas segített a seblázban szenvedő Pottesmannak átmászni a téglagyár kerítésén, majd útjaik elváltak. Darvas hazafelé indult, de hazaérkezését megelőzően, 1944. október 17-től egészen a háború befejezéséig Tito-partizán lett, és a VIII. Vajdasági Nemzet Felszabadító Hadsereg katonájaként szolgált (9. és 10. kép). Leszerelését követően hazafelé felkereste nagyszülei kifosztott óbecssei házat. A házat megtalálta, rokonokkal is találkozott,⁴⁸ de két nagybátyját és feleségeiket már nem találhatta életben, mert ők korábban egy másik tömeggyilkosság áldozatai lettek. Őket a magyarok bevonulását követően, 1942 januárjában a befagyott Tisza jege alá lőtték a magyar katonák és csendőrök.⁴⁹ Darvas Ferenc az óbecssei látogatása után, Szegeden keresztül 1945. május 21-én érkezett meg Budapestre (11. kép).

Pottesmann négykézláb, teljesen kimerült állapotban ért Nánai Antal magyar paraszt Cservenka melletti tanyájának közelébe. Az akkor 34 éves Nánai október 9-én figyelt fel Pottesmann segélykiáltására. Kimosta a sebeit, elbújtatta, és három

9–10. kép. Darvas Ferenc partizán-igazolványának első/hátsó oldala

Forrás: Fancsalszky Gyula magángyűjteménye.

Megjegyzés: Darvas Franjo [Darvas Ferenc] nevére kiállított partizánigazolvány, amely szerint Darvas Ferenc a VIII. Vajdasági Nemzet Felszabadító Hadsereg katonájaként szolgált 1944. október 17-től. Dátum: 1944. október 30. Igazolvány száma: 21.

⁴⁸ Darvas Gábor közlése. Telefoninterjú, 2021. május 13.

⁴⁹ Darvas Ferenc apai nagybátyjait, Darvas Lászlót és feleségét, valamint Darvas Imrét és feleségét 1942. január 26. és január 28. között, mintegy 200 zsidó és szerb személlyel együtt a délvidéki razzia (a „hideg napok”) keretében Óbecsénél, a Ferenc-csatorna és a Tisza összefolyásánál gyilkolták meg. Mind a négy név szerepel a tömeggyilkosság helyszínén emelt emlékművön.

11. kép. *Darvas Ferenc hazajöveteléről szóló szegedi távirat*

Forrás: Fancsalszky Gyula magángyűjteménye.

Megjegyzés: Darvas Ferencnek a Szegeden, 1945. május 20-án, Darvas Ferenc édesapja testvérének, Darvas Bélának (Budapest, Eötvös utca 24.) feladott távirata. A távirat Darvas Ferenc budapesti megérkezése utáni napon érkezett meg a címzetthez.

héten keresztül etette.⁵⁰ Sebesülésének híret egyik megszökött bajtársa vitte el az édesapja volt szabadkai fatelepen dolgozó Janji Skenderovićnak. Az új politikai hatalomban akkor már szerepet vállaló Skenderović Szabadkáról érte ment Cservenkára autóval. Ezt követően Pottesmann szülővárosában betegeskedett 1945. február elejéig.⁵¹

Ismerjük a nagyváradi Hoch Lajos⁵² megmenekülésének rövid történetét is. A már említett Paskó Mihály vasutas október 8-án este a vasútállomás kertje mellett elhaladva nyögésekre lett figyelmes. Odament, és meglátta Hoch Lajost. Paskó a saját házába vitte a túlélőt, elbújtatta, és orvost hívott hozzá, aki injekciót adott be neki.⁵³

A felsoroltakon kívül is voltak még túlélők. A későbbi jeles történész, a budapesti Spira György⁵⁴ még Cservenka előtt, Újvidéken szökött meg a bori gyalogmenetből. A helyi kórházban bújtatták, majd Újvidék felszabadulása után az első vonattal Szabadkára ment. Itt és a közeli Palicson tartózkodott 1944. november 10-e és 1944. december 30-a között. Ez idő alatt találkozott Szabadkán három olyan bori bajtársával, akik a halál-árokba menekültek meg. Közülük egy főt nevesített is naptárában.⁵⁵

⁵⁰ Nánai Antal cservenkai földműves tanúvallomása. Arhiv Jugoslavije, AJ Inv br 5099 AJ 691-047.

⁵¹ Pottesmann Vilmos személyes közlése. Naharia, 2008. október 19.

⁵² Hoch Lajos (a. n. Rubb Regina; Kabaláspatak, 1921. augusztus 20. – ?) bori munkaszolgálatos, nagyváradi lakos.

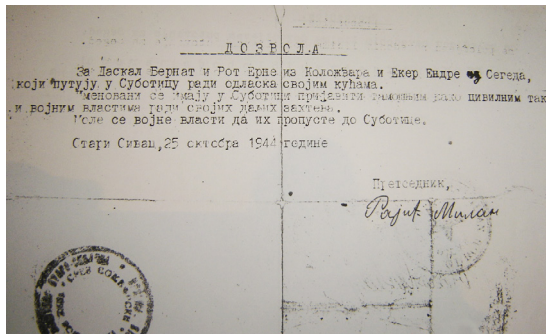
⁵³ Paskó Mihály tanúvallomása. Arhiv Jugoslavije, AJ 691-44 Inv br 5096.

⁵⁴ Dr. Spira György (a. n. Hamburger Ilona; Budapest, 1925. április 4. – Budapest, 2007. december 3.) bori munkaszolgálatos, budapesti történész, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa és tudományos tanácsadója, az MTA doktora.

⁵⁵ Spira György: Kivonat Spira György 1944-i és 1945-i naptárából. Gépelt kézirat. 2–3. Kézhez véve Spiró Györgytől: Budapest, 2004. március 22. Spira György az elsők között írt

November 10-e és 14-e között a szabadkai utcán találkozott ugyanis Ecker Endre⁵⁶ bajtársával, vecsési mezőgazdász-szal, az inárcsi uradalom gazdatisztjével. Ecker elmondta Spirának, hogy sértetlenül, ájultan esett a halál-árokba, ahol a kézigránatok robbanásakor tért magához. Ezek sem tettek kárt azonban benne, így a halál-árokból sértetlenül ki tudott mászni, majd a kukoricásokban bujkált.⁵⁷ Találkozásuktól kezdve Spira és Ecker együtt maradtak, és együtt is szálltak fel a Szabadkáról a Keleti pályaudvar helyreállítására indított partizán-utászalakatot szállító vonatra (1944. december 30.). Hosszú és vizontagságos út után végül 1945. január 20-án érkeztek meg Újpestre.

Spira György nem említi név szerint, hogy ki volt az a másik két, fejszerűlést szenvedett bajtársa, akikkel Szabadkán találkozott. Biztosra vehető azonban, hogy az egyikük az Ecker Endrével együtt Ószivácról Szabadkára érkező Dászkál Béla⁵⁸ volt. A helyi partizánparancsnokság által 1944. október 25-én kiállított, Szabad-

12. kép. Ószivácon kiállított utazási engedély három volt bori munkaszolgálatosnak

Forrás: Dászkál Pál [Paul Daszkal] magángyűjteményéből.

Fordítás: „Utazási engedély a kolozsvári Daszkal Bernát [Dászkál Béla] és Rót [Róth] Ernő valamint a szegedi Ecker Endre részére, akik Szabadkára utaznak haza. Fent nevezettek kötelesek Szabadkán a katonai és polgári hatóságoknál jelentkezni a további kérelmeik beterjesztését megelőzően. Kérjük a katonai hatóságokat, hogy nevezettek Szabadkáig ne gátolják mozgásukban. Ószivác, 1944. október 25. Az elnök helyett, Pajut Milán.”

Megjegyzés: Az utazási engedélyt ugyanott, ugyanazon a napon, szinte ugyanazzal a szöveggel, állították ki, mint a korábban közölt utazási engedélyt (6. kép). A dokumentumban szereplő harmadik volt bori munkaszolgálatos, a feltehetőleg kolozsvári Rót [Róth] Ernő megmenekülésének története ismeretlen.

a cservenkai tömeggyilkosságról: Spira György: Tanúságtétel Cservenkáról. In: Karsai Elek (szerk.): „fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlet, 1962. II. köt. 632–635.

⁵⁶ Ecker Endre (a. n. Kohn Borbála; Budapest, 1902. február 26. – Budapest, 1960. június 3.) bori munkaszolgálatos, vecsési agrónómus, gazdatiszt, segédmunkás. Ecker Endre és Ecker András névrokonok.

⁵⁷ Spira György interjúja. USC Shoah Foundation. Visual History Archive Online. Nr. 50660.

⁵⁸ Dászkál [Daszkal, Daszkál, Daszkel, Daskal, Dascál] Béla, Bernáth, Bernát, Bernat, Adalbert (a. n. Katz Regina; Dézs, 1906. június 11. – Timișoara, 1983. június 18.) kolozsvári női szabó, majd temesvári állatvásárlási beszerző, a temesvári hitközség alkalmazottja.

kára szóló utazási engedély ugyan-
is Ecker és Dászkál nevét tartal-
mazta (12. kép).

A kolozsvári szabó, Dászkál Béla súlyos fejsérülést szenvedett a halál-árokban. Az arcának jobb oldalán behatoló golyó a baloldalon, a baloldali fogakat kivéve hagyta el az arcát. (A sérülése után készült igazolványképén jól látható a sebek átkötése – 13. és 14. kép). Az ő Cservenka utáni története, beleértve az orvosi kezeléseit is, a legjobban dokumentálható esetek közé tartozik, mivel fennmaradtak a temesvári, majd kolozsvári igazolványai és arclövése gyógykezelésének orvosi papírjai.⁵⁹ Temesváron a helyi magyar és német napilap beszélgetést is közölt vele, illetve idézte őt 1944 novemberében.⁶⁰ Ő az egyik magyar keretlegény jóindulatú felszólítására vánszorogott elő hajnalban a halál-árokból. Dászkál visszaemlékezése szerint vele egy időben három sérült és három sértetlen munkaszolgálatos jött elő. A sérültek között volt Horváth László⁶¹ világhírű budapesti gordonkaművész, aki haslövést kapott.⁶² Valamennyien beálltak a téglagyár előtt,

13–14. kép. Dászkál Bernath [Béla] orosz nyelvű igazolványának első/hátsó oldala

Forrás: Dászkál Pál [Paul Daszkal] magángyűjteményéből.

Megjegyzés: Az igazolványt Dászkál Bernath [Béla] nevére állította ki az orosz hatóság. Kluzs [Cluj, Cluj Napoca], 1945. június 3. Nytsz.: 2369. A fényképen jól látható a halál-árokból szerzett fejsérülésen lévő kötés.

⁵⁹ Dászkál Béla dokumentumai fiánál, Dászkál Pál [Paul Daszkal] gépészmérnöknel (Timișoara) és testvére lányánál, Zsuzsa Buhnik (Ashkelon) találhatóak. Szkennelt változatokat kézhez véve: Budapest, 2016. április 14.

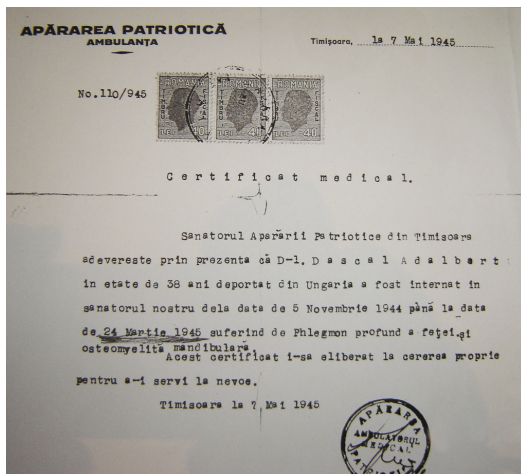
⁶⁰ Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott felett. Mi történt a cservenkai téglaszárítóban? *Szabad Szó*, 1944. november 11. 4.; Sz. i.: Ein neues Katyn in Jugoslawien. 2000 Arbeitsdienstler durch Genickschuss ermordet. [Egy új Katyn Jugoszláviában. 2000 munkaszolgálatos tarkólövessel való megölése]. *Temesvarer Zeitung*, 8. November 1944. 3.

⁶¹ Horváth László (Budapest, 1909. március 20. – Cservenka, 1944. október?) gordonkaművész, tanulmányait Budapesten, a Zeneművészeti főiskolán végezte. Bach-interpretátor, a Budapesti Hangversenyzenekar tagja, a belgrádi filharmonikusok első gordonkaművésze és koncertmestere.

⁶² Sz. i., 1944. 3.

korábban már többször említett, indulásra várakozó, Jehova tanúiból álló menetbe. A német katonák hirtelen feltűnése miatt azonban nekik is menekülniük kellett. Nyugati irányba, a házak felé futhattak, abba az irányba, amerre Szauer László is felvidéki bajtársával. A lövöldözésre ekkor már előjöttek házaikból a sváb asszonyok is, akik az üldözőket segítve azt kiabálták, hogy „Nézd, ott futnak a zsidók!”⁶³ A túlélő munkaszolgálatosoknak azonban sikerült egerutat nyerniük, bujkáltak, szülőlevéllel mosták ki sebeiket, majd az egyik háznál egy lányt hallottak magyarul énekelni. A lány családja elrejtette és ellátta őket bőséges étellemmel. Öt nap elteltével a partizánok székéren elrejtve vitték tovább őket Ószivárcra, ahol az Abadazin család biztosított nekik szállást és orvosi ellátást. Dáskál elbeszélésében külön is kitért egy Branco (Branku) nevű partizánra, aki úgy bánt vele, mintha a testvére lenne.⁶⁴

Dáskál Béla Ószivác felszabadulása után Szabadkán és Zombolyán keresztül Temesvárra ment. Itt a ma Szülészeti és Nőgyógyászati klinikaként működő, Hazafias Védelem nevű katonai szanatóriumban kapott kezelést 1944. november 5-e és 1945. március 24-e között.⁶⁵ Az orvosi kezeléséről kiállított igazolás szerint mély, bőr alatti gyulladással és alsó állcsonti csontvelőgyulladással kezelték.

15. kép. Dascal Adalbert [Dáskál Béla] temesvári orvosi igazolása

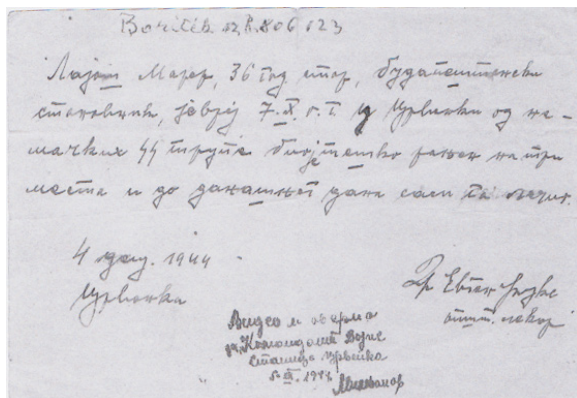
Forrás: Dáskál Pál [Paul Daszkal] magángyűjteményéből.

Fordítás: „Orvosi igazolás. A Temesvári Hazafias Védelem Szanatóriuma ezennel igazolja, hogy a 39 éves Dascal Adalbert [Dáskál Béla] úr, akit Magyarországról deportáltak, szanatóriumunkba került betalásra 1944. november 5-e és 1945. március 24-e között, fején Phlegmon profund [mély bőr alatt gyulladás] és mandibula osteomyelitis [alsó állcsont csontvelőgyulladás] diagnózissal. Jelen igazolást saját kérésére adtuk ki, hogy azt szükség esetén használhassa. Temesvár, 1945. május 7. Hazafias Védelem, Orvosi Ambulancia. No.: 110/945.”

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Az egészségügyi intézmény mai neve: Spitalul Clinic de Obstetrică-Ginecologie „Dr. Dumitru Popescu”. Timișoara, Bulevardul 16 Decembrie 1989. 22–24.

16. kép. Márer Lajos cservenkai orvosi igazolása

Forrás: Márer Pál [Paul Marer] magángyűjteményéből.

Fordítás: [Boríték: sz. R. 866123] „Márer Lajos 36 éves budapesti lakos, zsidó, ez év X. 7.-én Cservenkán, az SS német csapatok által súlyosan megsebesült három helyen, és én őt a mai napig gyógyítottam. Cservenka, 1944. dec. 4. Dr. Eugen Fuks körzeti orvos. Láta és igazolja: Cservenkai Katonai Állomás parancsnoka. Cservenka, 1944. XII. 5. Milovanov.”

együtt megmenekülők közül nem mindenki élte túl a halál-árokban kapott súlyos sebesüléseit. Horváth László gordonkaművész már reggel kimászott a halál-árok-ból, de ismeretlen helyen és időben behalt a haslövésbe.⁷⁰

Spira György név nélkül említett másik bajtársa lehetséges, hogy a budapesti autószerelő és fényképész Laufer György volt. Ő azonban minden bizonnyal a vérengzést követő reggelen, a Cservenkát elhagyó menet tagjaként, a község elhagyása közben kapott majdnem végzetes lövést.⁷¹ A halál-árok-ból menekült meg viszont a zemplénagárdi Ziegler Náthán.⁷² Őt a golyó a fején sebesítette meg. Vele

Kezeléséből 1945. május 7-én engedték el (15. kép).⁶⁶ Felgyógyulása után Kolozsvárra, korábbi lakhelyére ment. (Kolozsvári igazolványát 1945. június 3-án állították ki.)⁶⁷ Végül Temesváron telepedett le, de szerencsés megmeneküléséről nem beszélt második családjának, ahogyan a bori munkaszolgálatáról sem.⁶⁸ Felesége arra kérte gyermekeiket, hogy ne kérdezzenek minderről, mert „ezen emlékek bolygatása rossz egészségi állapotot idéz elő nála”.⁶⁹ Dászkál Béla szív- és tüdőbetegségben halt meg 77 éves korában.

A Dászkál Bélával

együtt megmenekülők közül nem mindenki élte túl a halál-árokban kapott súlyos sebesüléseit. Horváth László gordonkaművész már reggel kimászott a halál-árok-ból, de ismeretlen helyen és időben behalt a haslövésbe.⁷⁰

⁶⁶ Orvosi igazolás. Temesvári Hazafias Védelem Szanatóriuma, Timișoara, 1945. május 7. Dászkál Pál [Paul Daszkal] tulajdonában (Timișoara).

⁶⁷ Igazolvány (magyar és román nyelvű). Kolozsvár Város és Kolozs Megye Demokrata Nép-közössége. Nr.: 2569. Kolozsvár, 1945. június 3. Dászkál Pál [Paul Daszkal] tulajdonában (Timișoara).

⁶⁸ Dászkál Béla első feleségét és lányukat az Auschwitz–Birkenau KZ-ben gyilkolták meg.

⁶⁹ Dászkál Pál elektromos levele Csapody Tamásnak. Timișoara, 2016. április 19.

⁷⁰ Kristóf Károly: A húrja pattant cselló... Egy emléktábla leleplezése elé. *Világ*, 1949. május 29. 4.

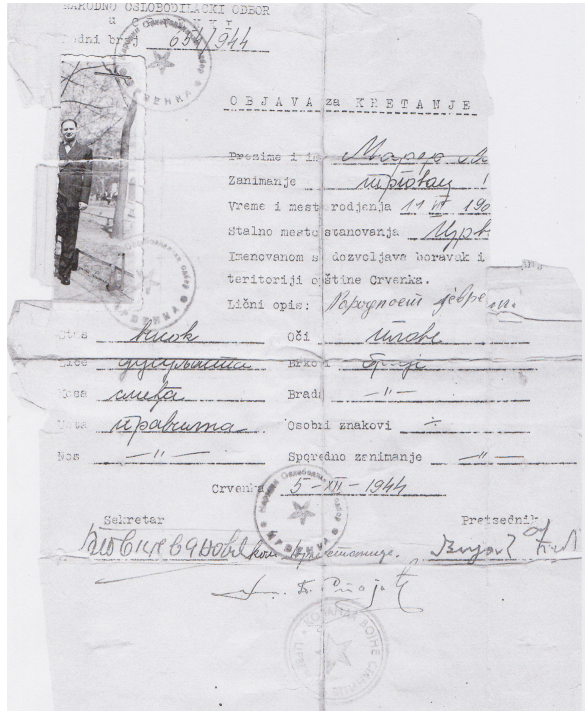
⁷¹ Csapody Tamás: Laufer György naplója. *Múltunk*, 1991. (64.) 1. 184–224.

⁷² Ziegler Náthán [Nathan Ziegler] (Zemplénagárd, 1911? – New York, ?) bori munkaszolgálatos.

Szabadkán találkozott a menetből Spirához hasonlóan megszökött Nagy György⁷³ szabadkai tisztviselő.⁷⁴

Dáskál Bélához hasonlóan jól dokumentálható Márer Lajos⁷⁵ budapesti kereskedő esete is. Márer a halál-árokhoz érve beugrott az árokba.⁷⁶ Ekkor még sértetlen maradt, de később az élőkire vadászó katonák puskákkal belelőttek az árokba. Márert ekkor érte három golyó: egyik a gége alatti csonttól tört le egy szilánkot, a másik a bokáján ment át, míg a harmadik a két lábujja között találta el. A bokasérülése bizonyult a leg súlyosabbnak, egy ideig nem tudott lábra állni. A gyilkosok eltávozását követően valahogyan kimászott az árokból és egy közeli kukoricásban húzta meg magát. Több

napig a vizeletével kezelte sebeit és nyers kukoricát evett. A kukoricás tulajdonosának a kutyája talált rá és ennek nyomán egy sváb paraszt elbújtatta.⁷⁷ Orvost is

17. kép. A szabad mozgást biztosító engedély Márer Lajos részére

Forrás: Márer Pál [Paul Marer] magángyűjteményéből.

Megjegyzés: A fényképes engedélyt a Cservenkai Népfel szabadító Bizottság állította ki Cservenkán, 1944. december 5-én. Nytsz.: 654/944. Márer Lajos fényképén kivehető a nyakán lévő kötés.

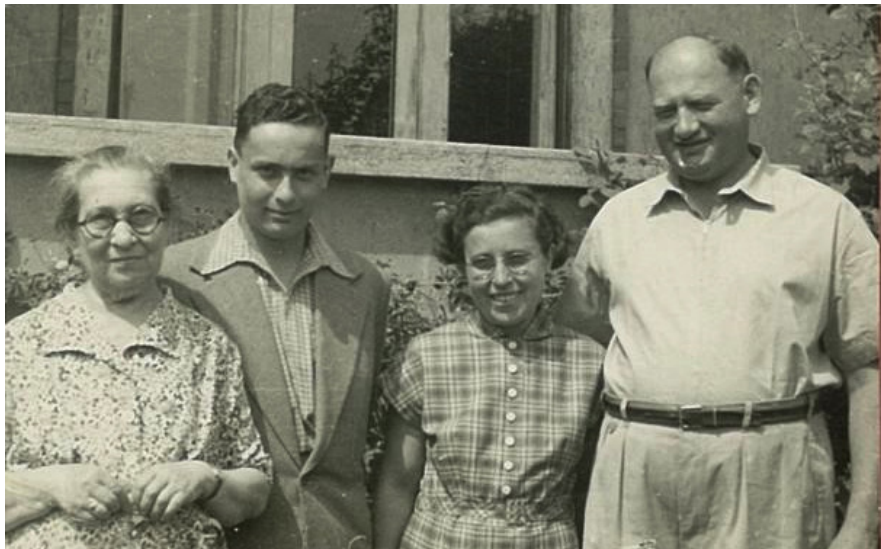
⁷³ Nagy György (? – Subotica, 1989. augusztus 31.) bori munkaszolgálatos, szabadkai tisztviselő.

⁷⁴ Nagy György: A 108/84-es bori munkásszázad története. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, 1996. 59–120.

⁷⁵ Márer Lajos (a. n. Pollák Ilona; Szepesváralja, 1908. július 18.–Budapest, 1998. október 2.) budapesti fűszer-csemegebolt üzletvezető, állami gépgyárban dispécser.

⁷⁶ Márer Lajos dokumentumai fiánál, Márer Pál [Paul Marer] közgazdászánál, egyetemi tanárnál található (New York, Budapest). A szkennelt változatok kézhez véve: Budapest, 2018. február 17.

⁷⁷ Márer Pál [Paul Marer] személyes közlése. Budapest, 2018. február 16.

18. kép. A 47 éves Márer Lajos családja körében Budapesten

Forrás: Márer Pál [Paul Marer] magányújteményéből.

Megjegyzés: A fénykép jobb oldalán Márer Lajos és felesége, született Háber Edit, mellettük fiúk, Márer Pál [Paul Marer] és Háber Edit édesanyja, Háber Lajosné. A fénykép 1955 nyarán készült Budapesten.

hívtak hozzá, amit a felszabadulása után a kezelőorvosa, Dr. Eugen Fuks⁷⁸ cservenkai körzeti orvos által, 1944. december 4-én kiállított igazolás is bizonyít (16. kép). Márer Lajos további útja is jól dokumentált: a cservenkai katonai parancsnokság 1944. december 8-án kiállított engedélyének a birtokában (17. kép) elhagyta a községet és Újvidékre, majd Szabadkára érkezett (1944. december 30.). Innen 1945. februárban, feltehetőleg Szeged felszabadulása után távozott Magyarországra (18. kép). Budapesten, a zsidó Szeretetkórházban halt meg 90 éves korában.

Tudunk néhány olyan halál-árok túlélőről is, akiknek az adatait csak részben ismerjük. Győri Péter,⁷⁹ az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* című napilap újságírója és szerkesztője, egy rövid újságcikkben írta meg cservenkai emlékeit. Az akkor 17 éves cservenkai Győri Péter találkozott az oda megérkező bori gyalogmenettel, hallotta az éjszakai tömeggyilkosság lövéseit, és találkozott egy túlélővel is. A németek elvonulását követően a téglagyártól „nem messze egy kis deszkaházban”

⁷⁸ Dr. Eugen Fuks [Dr. Fuchs Jenő] orvos (a. n. Schäfer Mária; 1883. február 11. – ?) cservenkai körzeti orvos. Dr. Fuchs Jenőt a m. kir. belügyminiszter az 1942. január 25-én megjelent rendeletében megerősítette cservenkai állásában. *Belügyi Közöny*, 1942. január 25. 226.

⁷⁹ Győri Péter (1926–1996) különböző szabadkai, majd újvidéki lapoknál újságíró, szerkesztő, főszerkesztő.

felkereste a halál-árokból előkerült szlovén „Áront”. (A leírásából nem derül ki egyértelműen, hogy az „Áron” arcán lévő forradás minek a következménye.) „Áron” a megmenekülését követően egy közeli tanyán kapott rendszeresen enni, míg napközben a kukoricásban bujkált. A szovjet csapatok bevonulása után pedig beköltözött a lakatlan deszkaházba. Cipőjavításból tartotta fenn magát, és gyűjtötte a pénzt szlovéniai hazatéréséhez.⁸⁰

Tudunk egy másik túlélő munkaszolgálatos suszterról is, aki a harmadik téglagyár területén menekült meg. Az özvegy édesanyjával együtt élő Bede Lajos⁸¹ téglagyári munkás háza a Glässer téglagyár északkeleti oldalán volt, közvetlenül az agyag-kitermelésre használt oldalfal mellett.⁸² Az *Erőltetett menet* című dokumentumfilmben⁸³ megszólaló és a volt családi házát bemutató Bede Lajos a gyilkosság éjszakáján, az öldöklés egyik szünetében kilépett a házból, és hátrament elvégezni a szükségét. Visszafelé a fészerek mellett nyöszörgést hallott. A hang irányába ment, megtalálta a két munkaszolgálatost, majd megbontotta a házuk cseréptetejét, és oda felengedte őket. Dunyhát adott fel, és édesanyja egy fazék babot készített nekik. „Salamon kereskedő” és „Lebovics suszter”⁸⁴ egészen a felszabadulásig a padláson bújt meg. Nem tudjuk megmondani biztosan, hogy ők a halál-árokból tudtak-e élve kijönni, vagy a halál-árok környékén szöktek-e meg. A vert helyzetükben való „nyöszörgésük” azt feltételezi, hogy mindenképpen sérülést szenvedtek el.

György István⁸⁵ újságíró, bori munkaszolgálatos könyvet írt a bori munkaszolgálat történetéről. Ő ugyan nem járta meg a cservenkai poklot, de könyvében beszámolt egy „Bellák” nevű újpesti mészáros bajtársa sorsáról. György István – aki álneveket használva írt könyvében, – az eddigiektől teljesen eltérő szökeési történetet örökített meg. „Bellák” ugyanis sértetlenül ugrott be a halál-árokba, de nem várta meg a hajnalt, hanem még a gyilkosság ideje alatt, a sötétben ugrott ki az árokból. Az utána küldött golyók elkerülték, és az üldözéstől kimerülten roskadt össze a kukoricásban. Egy partizán testvérpár talált rá, és hazavitték cservenkai otthonukba. Bellák felgyógyult, és szerelmes lett egyik megmentőjébe. Érzelmei

⁸⁰ Győri Péter: Eltemetve. *Magyar Szó*, 1957. december 24. 2.

⁸¹ Bede Lajos 1942 és 1944 között a cservenkai téglagyár dolgozója. Erdélyben született, 1942-ben került özvegy édesanyjával Cservenkára, a Petőfi-brigád tagja, később cservenkai rendőr és tűzoltóparancsnok, állattenyésztő, a film készítésének idején dorozslói lakos.

⁸² Németh Árpád (a. n. Cziprián Valéria; Zombor, 1945. december.23.–) újvidéki operatőr, rendező, az *Erőltetett menet* c. dokumentumfilm rendezője. Elektronikus levele: Novi Sad, 2021. február 9.

⁸³ Bede Lajos szavai. In: *Erőltetett menet I–II.* (Radnóti Miklós bori időszaka, Bortól Abdáig). Dokumentumfilm. Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában, 1988. Rendező: Németh Árpád, forgatókönyv: Soós József. Bede Lajos: 55.35.–56.14. h és 59.37–62.22 h.

⁸⁴ Nem tudjuk megmondani, hogy „Lebovics suszter” azonos-e „Áron” suszterrel.

⁸⁵ György István (Budapest, 1912. augusztus 13. – Budapest, 1977. január 1.) bori munkaszolgálatos, budapesti magántisztviselő, Rózsa Ferenc-díjas újságíró, író.

Ez tartott másfél évig. Utána
 ismét ~~be~~ került a kar bennünket Cserenkára.
 Itt történt meg az, hogy okt. 7-én betelepült
 bennünket a téglagyárba. Aznap éjjel 10-es
 ével kizavartak bennünket egy gödörhöz és
 a kivégző SS osztag sortűzetet bocsátott ránk.
 Nekem szerencsém volt, mert a karomat érte a
 golyó, de az eszméletemet elvesztettem. Mikor
 magamhoz tértem, azt sem tudtam, hogy halott
 vagyok vagy élő, mert halt testet tömeges tor-
 nyosult fölöttem. Jobb karom azóta is rövidebb
 és az ijedelem hatására máig is dadogok.

19. kép. Falus [Grünbaum] György cserenkai visszaemlékezése

Forrás: Falus [Grünbaum] György özvegyének, Siklósi Margitnak a hagyatékában.

A visszaemlékezés szövege: „Ez tartott másfél évig [bori munkaszolgálat]. Utána útnak indítottak bennünket Cserenkára. Itt történt meg az, hogy okt. 7-én betelepült bennünket egy téglagyárba. Aznap éjjel 10-esével kizavartak bennünket egy gödörhöz és a kivégző SS osztag sortűzetet bocsátott ránk. Nekem szerencsém volt, mert a karomat érte a golyó, de az eszméletemet elvesztettem. Mikor magamhoz tértem, azt sem tudtam, hogy halott vagyok vagy élő, mert holt testet tömeges tornyosult fölöttem. Jobb karom azóta is rövidebb és az ijedelem hatására máig is dadogok.”

Megjegyzés: Falus György dátum nélküli, de feltehetően a 90-es években, Budapesten, vonalas lapra írt (A/4), autográf visszaemlékezése (részlet).

viszonzásra találtak, és az ifjú pár később Újpesten telepedett le.⁸⁶ Nem tudjuk azonosítani „Bellák”-ot, és azt sem tudjuk, hogy a romantikus szerelmi történet mennyire fedí a valóságot.

A felsoroltakon kívül minden bizonnyal sokan voltak még olyanok, akik a halál-árokba menekültek meg. Közülük két túlélőt tudunk megemlíteni. Az egyikükről csak keveset tudunk: ő az egyik bori keretlegény Romániában lefolytatott népbírósi perében tanúskodott a halál-árokba való megmeneküléséről. A Nagyváradon élő, de feltehetően a Kárpátaljáról származó rendőr, Friedmann Lajos⁸⁷ volt az illető, aki a lövés előtt egy pillanattal belevetette magát az árokba. Nem tudunk arról, hogy később bármilyen sérülést szenvedett volna, vagy arról, hogy miként menekült meg. Egy további áldozatnak a történetét azonban részletesebben ismerjük.

⁸⁶ György István: *Halálraitéltek*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1957. 177–182.

⁸⁷ Friedmann Lajos (a. n. Singer Teréz; Fancsika, 1921. március 28. – ?) bori munkaszolgálatos, nagyváradai rendőr.

Grünbaum [Falus] György⁸⁸ budapesti péknek a halál-árokknál lőtték át a jobb karját, az árokba zuhant, és a további sérülésektől a ráhulló bajtársainak a teste védte meg.⁸⁹ Elvesztette az eszméletét. Viszsaemlékezése szerint hatan-heten menekültek meg az árokból. A karját ért lövés nyomán a keze megrövidült, az árokba dobált kézigránátoktól légnyomást kapott, és az átélt izgalmak hatására egy ideig megnémult, később pedig beszédhibás lett, és bármilyen csekély mértékű idegeskedés hatására dadogni kezdett⁹⁰ (19. kép).

Grünbaum György a helyi szerb lakosokhoz ment, akik bújtatták, gyógyították, míg meg nem érkeztek a felszabadító csapatok. Felépülését követően partizán lett. A Belgrádban, 1945. október 10-én kiállított igazolványának tanúsága szerint Szabadkán át tért haza.⁹¹ Budapesten halt meg 81 éves korában, agydaganat okozta betegségben⁹² (20. kép).

20. kép. Grünbaum [Falus] Georgije [György] jugoszláviai igazolványa

Forrás: Falus György özvegyének, Siklósi Margitnak a hagyatékában.

Megjegyzés: Grünbaum [Falus] Georgije [György] szerb nyelvű igazolványa (Belgrád, 1945. október 10. Nytsz.: 152279.) tette lehetővé, hogy Belgrádból visszatérhessen Magyarországra Szabadkán keresztül. A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottságának (D.E.G.O.B. / DEGOB) pecsétje a hazaérkezése után került a dokumentumra.

⁸⁸ Grünbaum [Falus] György [Georgie] (a. n. Sattler Friderika Erzsébet; Nagykanizsa, 1921. február 9. – Budapest, 2002. június 1.) bori munkaszolgálatos, pék, tisztviselő, a Fővárosi Tanács VB Gazdasági Hivatal osztályvezetője, a Munka Érdemrend tulajdonosa.

⁸⁹ Falus György dokumentumai özvegyének, Siklósi Margit tulajdonában vannak (Budapest). Postai úton tőle kézhez véve: Budapest, 2008. december 3.

⁹⁰ Falus György cím és dátum nélküli bori visszaemlékezése. Gépelt kézirat. 2–3. Siklósi Margit örököseinek hagyatékában (Budapest).

⁹¹ A dokumentumot Falus [Grünbaum] György feleségétől, Siklósi Margittól kaptam szkennelt formában. Budapest, 2008. december 3.

⁹² Siklósi Margit személyes közlése. Budapest, 2008. december 3.

A német és magyar katonák kivonulása után a felszabadítók közül elsőként a partizánok egy kisebb egysége érkezett meg Cservenkára, feltehetőleg 1944. október 9-én délelőtt. A zömében horvát partizánokból álló 40–50 fős egység egyedüli magyar tagja a pécsi Eszéki Frigyes⁹³ volt. A találkozásaink során a ma is élő Eszéki úgy emlékezett, hogy összesen mintegy 9–20 még élő áldozatot kapartak ki a saját kezükkel a földdel éppen, hogy csak beszórt „gödörből”. Az egyik általa megmentett áldozat nevét ugyan elfelejtette, de jól emlékezett rá, mert később többször találkozott vele Szegeden.⁹⁴

Összefoglalás

A cservenkai Glässer téglagyár halál-árkából 1944. október 7-e éjszaka és október 9-e délelőtt között ismeretlen számú bori zsidó munkaszolgálatos menekült meg. A halál-árok túlélői különböző számú, velük együtt az árokból előjövő munkaszolgálatosról számoltak be. Ez azonban mindössze annyit jelent, hogy a túlélők különböző időpontokban, több hullámban vagy több csoportban tudták elhagyni a tethelyet. Az így megmenekültek általam becsült száma több tucat lehetett, és ha ehhez hozzáadjuk az elsőként odaérkezett partizáncsapat által megmentettek számát is, úgy valószínűleg még legalább egy tucat túlélővel számolhatunk. Az „eredeti” túlélők száma – vagyis akik élve tudtak kijönni a halál-árokból – azonban még ennél is több lehetett, mivel a túlélőket a német katonáknak és a magyar keret katonáinak egy-egy vissza-visszatérő csoportja igyekezett felkutatni, és szó szerint „levadászni”. A katonák mindezt úgy tették, hogy a túlélők közül többen voltak, akik nem sebesültek meg, vagy nem volt súlyos a sérülésük, és menetképesek lettek volna, vagy saját lábukon tudtak volna elmenekülni. A magyar keret tagjai között azonban voltak olyanok is, akik két külön csoportban, segítő szándékkal keresték fel a halál-árkot és próbálták kimenekíteni az embereket.

A halál-árok túlélőinek meghatározhatók a megmenekülési fázisai. A „teljes” túléléshez először a lövések, aztán a kézigránátszilánkok okozta sérüléseket kellett túlélni, majd a rájuk nehezedő bajtársaik súlyát kellett elviselniük, a fulladást kellett elkerülniük, később pedig – az említett – katonák ellenőrzéseit, üldözéseit és lövéseit kellett elkerülniük. A „végső” megmenekülésükhöz azonban szükség volt arra is, hogy a Cservenka kiürítése ellenére itt maradt magyar, sváb, szerb

⁹³ Eszéki [Klein] Frigyes (a. n. Goldberger Rózsa; Pécs, 1926. december 30. –) magyar-történelem szakos tanár, a Testnevelési Főiskolán szerzett diplomát, gépkocsivezető, útépítő, vállalati osztályvezető, költő, magasrangú jugoszláv partizán kítüntetés birtokosa. Mohácson volt munkaszolgálatos, de 1944 júniusában megszökött, és beállt az 1943-ban alakult, zömében horvát partizánokból álló I. Vajdasági (XVIII. Proletár) Brigádba. 1945. május 6-án sebesült meg. A zágrábi katonai kórházból 1945 szeptemberében tért haza.

⁹⁴ Eszéki Frigyes személyes közlése. Budapest, 2007. január 30. és 2021. május 28.

helyi lakosok, tanyatulajdonosok, parasztok, partizánok és orvosok a segítségükre siessenek. Gondos ellátásuk nélkül a túlélők nem maradtak volna életben, hiszen általános egészségi állapotuk, kondíciójuk, sérüléseik, ruházatuk nem tette volna lehetővé, hogy az októberi időjárási körülmények között, a katonák folyamatos veszélyeztetése közepette életben tudjanak maradni. A segítők – akik közül néhányat név szerint is meg tudunk említeni, – életüket kockáztatva látták el őket a terület október 15–20-i felszabadulásáig.⁹⁵

A tanulmányban összesen 22, a halál-árokból „véglegesen” megmenekült bori zsidó munkaszolgálatosról tudunk valamilyen adatot közölni. Tehetjük ezt abban az esetben, ha „Bellák” létező személy volt, és a két „nyöszörgő” személy („Salamon kereskedő” és „Lebovics suszter”) valóban a halál-árokból menekült meg. Utóbbiak nélkül 19 fő a halál-árokból azon megmenekülők száma, akikről a tőlük vagy a róluk szóló információk alapján bizonyosan állítható, hogy a halál-árokból jöttek ki. A 19 fő közül két főnek nem tudjuk az utónevét, további egy főnek a vezetéknevét és egy főnek sem a vezeték- sem pedig az utónevét. Utóbbi négy főnek ezért sem tudjuk közölni az annotációját, és megmenekülésükről is keveset tudunk mondani. Nélkülük tehát összesen 15 bori munkaszolgálatosnak tudjuk a teljes vagy majdnem teljes személyes adatait és túlélésük viszonylag részletes történetét. Egyedüli kivétel ez alól Horváth László gordonkaművész, aki noha élve hagyta el a halál-árkot, de minden bizonnyal nem sokkal utána, a környéken halt bele sérülésébe. Az így „maradt” 14 áldozat közül kimerítő részletességgel ismerjük tíz fő történetét. Közülük is kiemelkedik Darvas Ferenc, Szauer László és Teichmann Zalman részletes visszaemlékezése, Dászkál Béla, Márer Lajos és Pottesmann Vilmos a sérüléseik és egyben megmenekülésük utáni történetük eredeti források alapján történő dokumentálhatósága miatt. (Darvas Ferenc, Szauer László, Ecker Endre sértetlenül tudott előjönni a halál-árokból, így esetükben orvosi dokumentáció nem is keletkezhetett.)

A túlélők több csoportban vagy egyesével, szabad mozgást biztosító engedélyek birtokában indultak tovább Szabadkára és Temesvár irányába. A sérültek további gyógykezelése ezt követően már intézményi keretek között történt, kórházi, szanatóriumi körülmények között kaphattak orvosi ellátást Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon. A túlélők közül többen (Darvas Ferenc, Szauer László, Grünbaum György) rövidebb-hosszabb ideig partizánok lettek, de előbb vagy utóbb közülük mindenki épségben hazatért.

Nem tudunk teljes képet adni arról sem, hogy a halál-árok túlélői közül hányan és milyen formában beszéltek később az átéltekről. A megszólaló túlélők különböző időszakokban szólaltak meg. A tömeggyilkosság ügyében indult feltárások, nyomozások során, népbírósi perekben, a hivatalos eljárásokban hárman tanúskodtak (Friedmann Lajos, Hoch Lajos, Pottesmann Vilmos), és a közvélemény

⁹⁵ Cservenka 1944. október 15-én szabadult fel.

tájékoztatása szempontjából fontosnak bizonyult Dászkál Béla (1944) és Spira György (1962) beszámolója. Darvas Ferenc kifejezetten édesapjának a felszólítására írta meg hazaérkezése után szinte azonnal visszaemlékezését, és így tett részletesen Teichmann Zalman is már 1944 végén Temesváron. Falus György csak jóval később, feltehetőleg a 90-es években vetette – töredékesen – papírra a vele történeteket. Szauer László a rendszerváltozás után a bori munkaszolgálatról könyvet publikáló (2004) volt bori munkaszolgálatos csoport tagjaként írt és beszélt Cservenkáról. A túlélőknek cservenkai és egyben a bori tapasztalataikat azért sem volt könnyű megosztaniuk, mert jugoszláviai munkaszolgálatuk, partizánmúltjuk miatt az ötvenes években, amikor Jugoszlávia „az imperialisták láncos kutyája” volt, kizárták őket a kommunista pártból és a partizánszövetségből. A túlélők családon belüli megszólalását ellehetetlenítette, hogy többek családjá koncentrációs táborban vagy ezt követően meghalt és nem tért haza (Dászkál Béla, Ecker Endre, Mandel Jenő, Pottesmann Vilmos). Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy új családjukban alig vagy semmit nem beszéltek később Cservenkáról (így például Dászkál Béla, Mandel Jenő és Ecker Endre).

A túlélőket egész életük során végigkísérték a halál-ároknaál átéltek. Viselni kényszerültek a lelki trauma és a fizikai sérülések nyomait. A traumák feldolgozását nem könnyítette meg a társadalom érdektelensége és az, hogy az elkövetők büntetlenek maradtak.

FORRÁSOK

LEVÉLTÁRAK ÉS MAGÁNGYŰJTEMÉNYEK

Arhiv Jugoslavije (AJ) (Belgrád)

Csapody Tamás magángyűjteménye (Budapest)

Dászkál Pál (Paul Daszkal) és Zsuzsa Buhnik magángyűjteménye (Timișoara, Naharia)

Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)

Fancsalszky Gyuláné hagyatékában (Budapest)

Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE)

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Térképtár

Jevreski Istorijiski Muzej (Belgrád)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL)

Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML)

Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma (MJTEA)

Mandel Jenő és Mandel Tibor hagyatékában (Nagykőrös)

Márer Pál (Paul Marer) magángyűjteménye (New York, Budapest)
 Siklósi Margit hagyatékában (Budapest)
 Staatsarchiv Ludwigsburg (SL)
 Szauer Péter és Szauer Miklós magángyűjteménye (Budapest)
 USC Shoah Foundation. Visual History Archive Online
 Yad Vasem Archiv (YVA)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ballai Ottó: Csákány, talyiga, lapát és sortűz. *A Pest Megyei Hírlapnak a Nagykőrösi Hírlap* címmel megjelent különi kiadása. 1984. május 26. 1.
Belügyi Közlöny, 1942. január 25. 226.
- Csapody Tamás: Laufer György naplója. *Múltunk*, 2019. 64. (1.) 184–224.
- Darvas Ferenc: Bori tartózkodásom leírása. Közreadja Csapody Tamás. *Mozgó Világ*, 2009. 63. (5.) 121–122.
- Éber Sándor: Bor túlélői. Halottak közt és az erdőben, sakkozva. *Magyar Hírlap*, 2003. augusztus 23. 22.
- Eck, Nathan: The March of Death from Serbiato Hungary (September, 1944) and the Slaughter of Cservenka [Erőltetett menet Szerbiából Magyarországra (1944. szeptember) és a cservenkai mérszárlás]. In: *Yad Vashem Studies*, Volume II. 1958. 255–294. Teichmann Zalman eredetileg héber nyelvű, Temesváron, 1944 végén írt visszaemlékezésének angol nyelvű fordítása.
- Erőltetett menet I–II*. 1988. (Radnóti Miklós bori időszaka, Bortól Abdáig). Dokumentumfilm. Készült az Újvidéki Televízió és a Magyar Televízió koprodukciójában. Rendező: Németh Árpád, forgatókönyv: Soós József. Bede Lajos: 55.35.–56.14. h és 59.37–62.22 h.
- Gárdos Károly (Dos): Cservenka – 1944. október 7. In: Galili-Gemeiner Ervin (szerk.): *Tanúk vagyunk!* Tel Aviv: Magánkiadás, 1970. 112–113.
- Glässer Márton, Rauch Károly és Welker Antal téglagyárosok, cservenkai lakosok 1910. április 1-én egyesítették téglagyáraikat. *Központi Értesítő*, 1910. május 12. 1092.
- Glässer, Rauch és Welker téglagyár iparvasútjának helyszínrajza. Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM), Hadtörténeti Térkép-tár, B XV c 393.
- György István: *Halálraítéltek*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1957. 177–182.
- Györi Péter: Eltemetve. *Magyar Szó*, 1957. december 24. 2.
- Halász Jenő: Tetemrehívás kétezer halott felett. Mi történt a cservenkai téglaszárlóban? *Szabad Szó*, 1944. november 11. 4.
- <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/33974/?list=eyJxdWVyeSI-6lCJjc-2VydMvua2EGdGVnbGFneWFyIn0> (Letöltés ideje: 2021. május 27.).

- Kristóf Károly: A húrja pattant cselló... Egy emléktábla leleplezése elé. *Világ*, 1949. május 29. 4.
- Nagy György: A 108/84-es bori munkásszázad története. In: Randolph L. Braham (szerk.): *Magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest: Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség Szent Pál Akadémia, 1996. 59–120.
- Ortspan, Tscherwenka 1944 von Karl Beel. In: Vetter, Roland – Keiper, Hans: Unser Tscherwenka. Der Wegeiner Batschka deutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. Tuttlingen, 1980. 676. <https://austria-forum.org/web-books/unsertscherwenka00de1980iicm/eh0001> (letöltés ideje: 2021. május 27.).
- Papp Árpád: „Kilenc kilométerre innen...”. A bori munkaszolgálatosok útja a kies közép-bácskai tájon, Cservenka és Zombor környékén, ahogyan azt néhány helyi kívülálló látta. http://kjnt.ro/szovegtar/uploads/tartalmak/2019_JAZs-PL_szerk_Aranyamadár_48_PappA.pdf (letöltés ideje: 2021. április 23.).
- Papp Bálint: *Fogságom története*. Budapest: Magánkiadás, 1999. 57–58.
- Spira György: Tanúságtétel Cservenkáról. In: Karsai Elek (szerk.): „*fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*”. *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képviselői Kézirat Kiadása, 1962. II. köt. 632–635.
- Sz. i.: Ein neues Katyn in Jugoslawien. 2000 Arbeitsdienstler durch Genickschusser morderet. [Egy új Katyn Jugoszláviában. 2000 munkaszolgálatos tarkólövésével való megölése]. *Temesvarer Zeitung*, 8. November 1944. 3.
- Szauer László: Emlékeim a munkaszolgálatról. In: Szele Anna – Szele György (szerk.): *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44*. Budapest: Makkabi Kiadó Kft., 2004. 49.
- Vetter, Roland – Keiper, Hans 1980. Unser Tscherwenka. Der Wegeiner Batschka deutschen Grossgemeinde in zwei Jahrhunderten. Tuttlingen (Zapisnik o izvršenju eksumaviji žrtava fasizma [Jegyzőkönyv a fasizmus áldozatainak exhumálásáról]. Crvenka, 5. novembra 1957.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Szeretnék köszönetet mondani a tanulmányban szereplő bori túlélőknek, akikkel személyesen találkoztam: Darvas Ferencnek, Papp Bálintnak, Pottesmann Vilmosnak, Spira Györgynek, Szauer Lászlónak és Szinger Ádámnak, valamint Eszéki Frigyes adatközlőnek. Köszönettel tartozom a bori munkaszolgálatosok hozzátartozóinak, elsősorban a budapesti Darvas Gábornak, a temesvári Dászkál Pálnak (Paul Daszkálnak), a nahariai Emmy Potasmannak, a heilbronni Kengyel Károlynak, a nagykovácsi Mandel Tibornak és özv. Mandel Györgyné született Gulyás

Teréziának, a New York-i – budapesti Paul Marernak (Márer Pálnak), a budapesti Falus Györgyné, született Siklósi Margitnak, a budapesti Fancsalszky Gyulának, valamint Szauer Miklósnak és Szauer Péternek. Szeretném megköszönni a segítőim munkáját, Barna Ildikó szociológusnak, Gromon András szakfordítónak, Kiss Gábor vecsési tanárnak, Kiss Marianne lektornak, Nagy Béla térképésznek, Németh Árpád újvidéki filmrendezőnek és fordítónak, Papp Márton szabadkai néprajzkutatónak, Szukits Veronika és Szukits János óbecsei fordítóknak. Külön is szeretnék köszönetet mondani a kutatómunka és az írás minden fázisában, valamint a térképvázlatok szerkesztésében segítséget nyújtó Mostbacher János pécsi egyházkutatónak.